

Találkozás az embergyíkokkal

KAREL ČAPEK *HARC A SZALAMANDRÁKKAL* CÍMŰ REGÉNYÉNEK
ÉRTELMEZÉSI KÉRDÉSEI

Bevezető

Egy részeg hajóskapitány széttekint a tengeröbölben. Beküldi a vízbe az első gyöngyhalászt, később a másodikat. Mindkét szingaléz rémulően tér vissza a felszínre. Tőlük hall először van Toch kapitány a szalamandráról egy kis indonéz szigeten, a Devil Bayben. Karel Čapek *Harc a szalamandrakkal* című regényének lapjain a kalandos kezdet után egyre civilizáltabb környezetben, a globális piac és az ipari termelés meghatározta feltételek közt kerül sor a szalamandrák és az emberek interakcióira. Egy az állatokat a gyarmati munkaerő- és nyersanyagforrásokhoz hasonlóan kizsákmányoló nemzetközi konzorcium nélkülözhetetlen elemmé avatja a szalamandrát a globális gazdaságban. A tanulékony és nagy munkabírású, ám a művészetekre egyáltalán nem fogékony faj az emberi megélhetés alapjává válik. Munkájukat, jogaikat és intelligenciájukat azonban csak kétes sikerű emancipatorikus törekvések igyekeznek elismerni. Elszaporodásuk és ebből következően a sekély tengervizes élettér iránti növekvő igényük vezet végül a Vezérszalamandra, Chief Salamander rádióadásához, melyben bejelenti, hogy átveszik az irányítást a Föld geográfiája felett. Több partszakaszra van szükségük, ehhez pedig a kontinenseket kezdik kirobbantani az emberiség talpa alól. Az emberi élettér beszűkülése, a fenyegető világvége egy magát szerzőként megnevező narrátor önmegszólító elmélkedésével végül vigasztalásképp felveti egy olyan jövő lehetőségét is, melyben nem hal ki az emberiség.

A könyv alakban 1936-ban megjelenő *Harc a szalamandrakkal* hagyományos értelmezési megközelítése ideológia- és társadalomkritikai jellegű: az 1930-as évek európai politikai példázataként olvasták leggyakrabban.¹ Az értelmezők elsősorban a hitleri nemzetiszocializmust és a globális piacgazdaságot tekintették a kritika célpontjának. Az 1950-es évektől kezdődően megfigyelhető, hogy a regény polifonikusságát értelmezői gyakran látszólagos hibaként mentegetni igyekeznek, védelmére kelnek az összetett szerkezetnek és ezzel párhuzamosan a čapeki relativizmusnak, hiszen a regénynek ezek a jellemzői nem simulnak minden részletükben az ideologikus olvasat egyirányú érvrendszerébe.²

Az eddigi értelmezések körét szélesítve a regénybeli állatok és emberek interakcióit az animal studies kérdésfelvetéseinek, szempontrendszerének segítségével vizsgálom. A regény szövegében, gyakran ironikus kontextusban, a nyugati kultúrában

¹ Lásd például: Ivan Klíma: *Karel Čapek, Československý spisovatel*, Prága, 1962, 115–118.

² A korábbi és későbbi Čapek-olvasatok azonban épp ezt a formai megoldást tekintik a regény egyik legizgalmasabb értelmezésre váró jellemzőjének. Lásd például: Jan Mukařovský: *Významová výstava a kompozičnosť epiky Karla Čapka*, in *Slovo a slovesnosť 1939/5*, 114–132; Aleš Haman: *Tri stálice moderní české prózy: Neruda, Čapek, Kundera*, Karolinum, Prága, 2014, 20.

az embert az állatoktól megkülönböztető képességek és tulajdonságok majd mind-egyike megtalálható. A hagyományosan kizárólag az embert jellemző és ezáltal az embert meghatározó jegyek tematizálása az ember-állat határvonal megkérdőjelezéséhez vezet. A csoportok és létformák meghatározhatóságára irányuló kétely és az emberi szereplők gyakorlata, amely ezt a kételyt figyelmen kívül hagyja, a cselekményt mozgó egyik fő feszültség a regényben.

Az ember és az állat jól megragadható elkülönítésére számos kritérium szolgálhat. Ezek a kritériumok annak érdekében lépnek működésbe, hogy megingathatatlanak, öröktől fogva adótnak tűnnek fel ezt a határt. Matthew Calarco az állatokról való emancipatorikus célokat szolgáló gondolkodás bemutatásakor az első jól elkülöníthető csoportként az identitás problémakörét vizsgáló kutatókat jelöli meg. Ezek a gondolkodók az emberi identitás kizárólagos jellemzőiként bemutatott vonásokat vélik felfedezni egyes fajok viselkedésében, és ezek alapján a vizsgálati eredmények alapján igyekeznek kiterjeszteni emberi jogokat állatok bizonyos csoportjaira.³ A *Harc a szalamandrakkal* betéttörténeteiben is számos olyan jellegzetesség kerül a figyelem középpontjába a szalamandrakkal kapcsolatban, melyeket hagyományosan emberi jellemzőnek tartanak. Az emberek és állatok között megvonható határvonal ezeken a történeteken keresztül kérdőjeleződik meg.

Az intelligencia, a racionális gondolkodás esetei mellett a felegyenesedve járás, a céltudatosság, az eszközhasználat, különösen pedig az eszköz segítségével véghezvitt vadászat, illetve önvédelem, a ruhaviselet, az öntudat, a lélekkel bírás, a vallásosság, a beszéd mind olyan kritériumok, melyekkel a regény során bemutatott szalamandrak egy része legalább részben bír. Az egyetlen olyan, az embert meghatározni hivatott jellemző, amivel egyetlen narrátor sem ruházza fel a szalamandrakat, a kreativitásra, játékra való képesség és igény.

Utópia és/vagy példázat

A *Harc a szalamandrakkal* című regényt értelmezői gyakran utópiaként, illetve disztópiaként azonosítják.⁴ A szöveg utópiákkal való rokoníthatósága szoros kapcsolatban áll az ember-állat elkülönítéssel. Az utópiák ideális – az utópisztikus társadalomban elfogadott – emberképének megrajzolásában ugyanis az állat is lehet hordozója mindazoknak a jellemzőknek, amik kirekesztik az adott társadalomból a nem konform szereplőket. Karel Čapek a *Harc a szalamandrakkal* kapcsán visszautasította ezt a műfaji besorolást,⁵ elsősorban az utópia jövőre irányultsága miatt. A regény műfaji besorolásának vitás kérdéseit félretéve annyi biztosan állítható, hogy az ember-definíció éppúgy központi probléma a regényben, ahogy általában az utópiákban is.

³ Matthew Calarco: *Thinking Through Animals, Identity, Difference, Indistinction*, Stanford University Press, Stanford, California, 2015, pdf.

⁴ Daniela Hodrová szerint a *Harc a szalamandrakkal* abban a tág értelemben tekinthető utópiának, hogy egy alternatív valóságot mutat be, esetében valóság és utópia határa nem egyértelműen meghúzható, tulajdonképpen a valóság válik utópiává. Daniela Hodrová: *Utopie*, in Milan Zeman (szerk.), *Poetika české meziválečné literatury*, Československý spisovatel, Prága, 1987, 84–86.

⁵ *Předmluva k Válce s Mloky* – tette ezt azért, mert a mű politikai aktualitását kívánta hangsúlyozni.

Karel Čapek a regényhez írt előszó lezárásaképp így indokolja meg, miért a szalamandráról írt: „[h]át ennyi az egész; megírtam a Szalamandrákat, mert az emberekre gondoltam, a példázat alapjául nem azért választottam éppen őket, mert jobban vagy kevésbé szeretném őket, mint Isten más teremtményeit, hanem azért, mert egyszer tévesen egy harmadkori óriásszalamandra lenyomatát ősapánk kövületének hitték; éppen ezért minden állat közt a szalamandrák különös történelmi joga, hogy a mi képmásunkként lépjenek színre. De ha csak kifogásképp is, hogy az emberi dolgokat jellemezhesse, a szerzőnek mégiscsak bele kellett élnie magát a szalamandrák helyébe; elég nyirkos élmény volt, de végül is éppolyan varázslatos és éppolyan szörnyű, mint az ember helyébe élni bele magunkat.”⁶

Čapek a példázat műfaját jelöli meg útmutatóként állat és ember viszonya tekintetében. Az állat tehát, az állatmesékhez hasonlóan, az emberek leírását, jellemzését tükörcépként biztosító lehetőségként működik a szövegben. Azonban ebben az előszóban is feltűnik két további jellegzetesség az állatok szerepével kapcsolatban. Az egyik az emberi (tudomány)történet találkozási pontja az állatvilággal a harmadkori szalamandra-kövület félreértelmezésében, a másik pedig az emberek és állatok életébe való behelyezkedésen keresztül az élettapasztalatuk hasonló jellegének kiemelése, emberi és állati élet egymás mellé, egy szintre helyezése, értékkülönbség nélküli szemlélete az idézet második mondatában.

A parabolában és az állatmesében felhasznált állat emberi probléma bemutatásának eszköze és így az állat kihasználásának egyik – igaz elvont – módja. Az animal studies keretén belül ezért az állatmeséket el szokták vetni mint figyelemre nem méltatható, pusztán az emberit középpontba állító szövegeket. Naama Harel azonban olyan új olvasási módokat ajánl, melyek segítségével explicitté tehető az állatmesékben rögzített állati világtapasztalat. Az új értelmezési lehetőségek minden esetben olyan állatmeséből indulnak ki, aminek emberi szereplője is van.⁷ A csak állatokat szerepeltető mesékben allegorikus szinten minden állati szereplőt meg lehet feleltetni valamilyen emberi cselekvés hordozójának, míg azokban a szövegekben, ahol emberi szereplő is megjelenik, már a történet szintjén felmerül ember és állat viszonya.

A *Harc a szalamandrákkal* parabolája ember-állat interakciókra is épül. A szalamandrák megfélemltetése a demokratikus államokat veszélyeztető totalitárius hatalmaknak olyan allegorikus olvasata a regénynek, ami a történet szintjén elsősorban az állatok jelenlétével számol, az ugyanezen a szinten megjelenő emberekkel és a két csoport érintkezéseivel kevésbé. Dobossy László szerint az első könyv „a rabszolga-kereskedelem és a gyarmatosítás szatírját adta”, míg a második és harmadik könyv „a harmincas évek nemzetközi viszonyait vette célba”. A szalamandrák társadalma a fasiszta államok mintájára szerveződik meg a regényben.⁸ A regény második felének ilyen értelmezése a szalamandrák emberi társadalmi berendezkedésekkel való megfélemltetésére épül, míg az első könyv összegzése emberi szereplők cselekedetein keresztül felépített szatírárt ír le. Ez az értelmezés kiemeli, hogy a regény társadalom-

⁶ Karel Čapek: *Předmluva k Válce s Mloky*, in Uő: *Poznámky o tvorbě*, Československý spisovatel, Prága, 1959, 110. (saját fordítás)

⁷ Naama Harel: *The Animal Voice Behind the Animal Fable*, in *Journal For Critical Animal Studies* 2009/2, 14. A két módszer: a szó szerinti szint olvasása – állatok viselkedése, erkölcsi tanítás az állatokkal való viselkedésre nézve.

⁸ Dobossy László: *Čapek*, Gondolat Könyvkiadó, Budapest, 1961, 72.

kritikai tendenciái emberi és állati szereplők párhuzamos pellengérré állításán keresztül jutnak kifejezésre.

Zádor András allegóriaként határozza meg a mű műfaját. Értelmezése szerint egyebek mellett a fasizmushoz vezető utat mutatja be a regény: „[a] szalamandrák csak akkor válnak a fasizmus szimbólumává, amikor társadalommá szerveződnek, pontosabban, amikor az emberek helyett már saját vezéreik manipulálják őket.”⁹ Vagyis úgy látja, az állatokra épített allegória akkor lép működésbe, amikor a szalamandrák megkezdik a nem emberi szereplők által irányított működésüket. Ez a különbségtétel egyrészt érzékenyen közelíti meg a szövegbeli szimbolikus működést, kiemeli az állati szereplőcsoport egységességének fontosságát, hogy a szimbólum alapjául szolgálhasson, ezzel összefüggően azonban az állatinak olyan egységes és monolitikus értelmezését adja, ami nem számol például a vezérszalamandra emberiségén keresztül betörő bizonytalansággal az állati kategóriáján belül. A szalamandrának a regény korábbi fejezeteiben taglalt építészeti sikerei, beszédképessége, tudományos előadásai mind olyan jelenségek, melyek az ember-állat határra kérdeznak rá. Ezekből következően azonban a harmadik könyv valóban sokkal egységesebb szalamandra-képe sem értelmezhető ennyire egyneműen.

A szalamandrák, melyeknek az állatmesék műfaji jellegzetességeinek megfelelően példázatszerű funkciója központi helyet foglal el a regényben és értelmezéseiben, ezen a lehetőségen túl értelmezhetők az animal studies elméleti nézőpontjából is. Az ökológiai és kognitív etológiai kutatások hatására meginduló állatjogi mozgalmak nyomán kibontakozó kutatási irányzat egyszerre foglalkozik a nem emberi élőlények materiális létével és a fajok közti különbséget kinyilvánító és problematizáló diskurzusokkal.¹⁰ Cary Wolfe hangsúlyozza, hogy az állatok tematikus vizsgálata még nem garancia az antropocentrizmus elkerülésére, és az animal studies feladatául határozza meg az embernek és az emberinek kritikus vizsgálatát is. Nem humanista introspekció révén, nem az állatokban felismert emberi tulajdonságok emancipáló lehetőségeire alapozva, hanem – Derrida nyomán – a gyengeség, a végesség, a cselekvőképtelenség, vagyis a passzivitás közös, ám korábban az állatoknak tulajdonított, helyzetéből adódó ember-állat megkülönböztetés felszámolásán keresztül.¹¹

Az első találkozások

Derrida előadása az állatról, az állat tekintetéről, pontosabban az állat az embert megelőzően őt néző tekintetéről ahhoz az élményhez tér vissza újra és újra, amikor a beszélő a macskája – egy nagyon is valóságos és konkrét macska – tekintetének kereszt-tüzében találja magát, mégpedig meztelenül.¹² Az állat váratlan tekintete, a felfedezés, hogy az állat nézi, esetleg figyeli is az embert, már azelőtt is, hogy az ember ránézne, Čapek regényében is az egyik első kényelmetlen érzés, ami a szalamandrakkal

⁹ Zádor András: *Karel Čapek*, Gondolat Könyvkiadó, Budapest, 1984, 251–252.

¹⁰ Cary Wolfe: *Human, All Too Human: „Animal Studies” and the Humanities*, in *PMLA* Vol. 124. No. 2. (2009. március), 565–567.

¹¹ Karel Čapek: *Harc a szalamandrakkal*, ford. Szekeres László, Új Magyar Könyvkiadó, Budapest, 1956, 10. A továbbiakban a regényből vett idézeteket zárójeles formában hivatkozom: (Čapek 1956, 10).

¹² Jacques Derrida: *The Animal that Therefore I Am*, Fordham University Press, New York, 2008, 4–6.

kapcsolatban megjelenik. Ebben a jelenetben ugyan a kubu-portugál ügynök nem azt emeli ki, hogy a tapa – ahogy a szalamandrát Tana Masa szigetén nevezik – ránézett, hanem azt, hogy az alsó szemhéjával pislogott, azonban a nézés részleteket kiemelő leírása szolgál az állat meghatározásának alapjául: „az alsó szemhéjával pislogott, uram. – A félvér összerázkódott. – Az alsó szemhéjával, amely befedte az egész szemét. Ez a tapa.”¹³ Az emberre vetett tekintetben egyszerre hasonlóként – aktív megfigyelőként – és idegenként, Másikként – az alsó szemhéjával pislogóként felismert állat félelemkeltő hatása éppen kettősségében áll.

Derrida vallomása szerint az állati tekintet előtt állva saját magára vonatkozó kérdések tolnak fel benne. A ki vagyok, kit követek, ki után következem kérdései pedig elvezetnek a válaszadás kérdéséhez, az állat válaszadásához, melyet a saját nevében tesz. Az állatra és saját magára, az egymáshoz képest elfoglalt pozícióra vonatkozó kérdések kavalkádjában a legfontosabb jelenség és jelenet „az abszolút másik néző-pontja”, nézése.¹⁴

Értekezésének első részét az 'animot' kifejezés háromféle jelentőségének kiemelésével zárja. Az azonos hangzás révén felhívja a figyelmet arra, hogy az állatot nem általában kell tekintetbe venni, nem ember és állat oppozíciójában, hanem az élőlények sokféleségében. A kifejezés második tagja a 'mot' (szó), ami arra a tendenciára irányítja rá a figyelmet, hogy az állat és ember elkülönítésekor az állatot megfosztják a szótól, az elnevezéstől. Így a név és a szó a két kategóriát elválasztó határvonal.¹⁵ Végezetül Derrida javaslata szerint az állat szó nélküli helyzetére lehetséges nem megfosztottságként tekinteni. Ez a harmadik vonatkozás az ember és állat közti különbségtétel értékítélettől és hatalmi különbségtételtől való megfosztására irányuló javaslatként értelmezhető.

A szalamandrakkal kapcsolatban az egyén és a csoport összefüggései a természet-tudományos leírásként feltüntetett részletekben kapnak először hangsúlyt a regényben, majd az emberekkel szemben elfoglalt helyzetek sokféleségében jelennek meg, az emberi felfogás számára általában kollektív jelleggel. Az egyes állatok történetét a narrátorok általában arra használják, hogy a csoport történetét összeállítsák belőle.

A szóval bírás és az elnevezés kérdései a regényben egyrészt a nyelv és a nyelvel-sajátítás természetéről tartanak görbe tükröt, másrészt az elnevezés hatalmi viszonyaival állnak összefüggésben. Bénédicte Boisseron Derrida szövegének értelmezése során az 'animot' szó jelentőségét abban látja, hogy az állati kérdést magát kérdőjelezi meg, arra kérdez rá, vajon van-e felhatalmazása az embernek arra, hogy az állatot mint nem válaszképes lényt hatalmi szóval elnevezze.¹⁶ Felhívja a figyelmet a hasonlóságra a macska meztelen embert néző tekintete és a Sartre által leírt fehér emberre vetett fekete pillantás között. Derrida gondolatmenete az állatokkal kapcsolatban

¹³ A kubu és portugál keverék ügynök meséli el, milyen a tapa (így nevezik a batakok a tengeri ördögnek vélt szalamandrákat). Leírásában az emberekhez hasonló feje után következő kiemelt tulajdonság az alsó szemhéjjal pislogás. Ez az embertől lényegesen elütő testi jellegzetesség a hasonlósággal együtt válik az irtózás és a kísértetiesség forrásává.

¹⁴ Jacques Derrida: *The Animal that Therefore I Am*, 10–11.

¹⁵ A határ szakadékként történő megnyílására Derrida szövegében és a határvonal térré tágulására a Čapek-regényben a fejezet végén térek ki.

¹⁶ Bénédicte Boisseron: *After Jacques Derrida (More to Follow): From A-cat-emic to Caliban*, in *Yale French Studies* 127 (2015), 105.

azért hozható összefüggésbe a posztkolonális kritikával, mert a néma másikat elnevezőt és az elnevezés következtében beálló válaszképtelenséget vizsgálja.¹⁷ Az elnevezés hatalmi intézmény, azonban vissza is hat az elnevezőre, Boisseron véleménye szerint nem elsősorban egy alárendelt megszólalásán, hanem a nyelv működésén keresztül. Derridával szemben arra a következtetésre jut, hogy „nem a valódi macska, a valódi néger vagy a kannibál néz vissza ránk, hanem maga a név, üres tekintetével, ami már nem törődik velünk.”¹⁸

A Čapek-regényben a névadás kérdésköre az elbeszélő és a tudós hatalmi pozíciójának vizsgálatára ad lehetőséget. A szalamandrák faji elnevezése körüli viták és az egyes szalamandrák felruházása emberi személynevekkel mind olyan szövegrészek, amelyeket egyszerre az állat-ember határ mozgása és a gyarmati hatalmi viszonyok szempontjából is lehet vizsgálni. Az emberi felsőbbrendűség tudatának névadásbeli megnyilvánulásait a szalamandrák nyelvelsajátításának és nyelvhasználatának története ellenpontozta. Az alárendelt pozícióból történő megszólalás lehetőségessége mindvégig kérdéses marad a regény folyamán.

A regénybeli természettudományos vizsgálat és szaknyelve az állat csoportként megragadásán és fajoként történő jellemzésén nyugszik. A faj tudományos nevének megadása körüli vitákban az egyén csak a vizsgálódó tudós lehet, így emberi személynevek is a fajnév részévé válhatnak. Állatkísérletekről szóló beszámolók minden esetben arról tanúskodnak, hogy a kísérletet végző emberek nem ismernek fel egyedi élőlényeket kísérleti alanyaikban. A kísérletekkel kapcsolatos etikai kételyeik teljes hiánya a laikus szemlélő szemszögéből válik érzékelhetővé a szövegben, a *1er Congrès d'Urodèles*-ről beszámoló újságcikkben (Čapek 1956, 167–170).

Az emberi szereplők viszonyulása mellett olyan leírások is részét képezik a szövegnek, melyekből arra lehet következtetni, hogy a szalamandráknak nincsen öntudatuk. Ezek a szövegrészek természettudományos szakcikkeként kerülnek az olvasó elé. Ezek a pártatlan, külső nézőpont problémáit viszik színre. Jó példa erre a megtermékenyülés kollektív jellegének bemutatása az első könyv függelékében. A *Függelék* narrátora a szerzővel azonosítja magát, és a második könyv tanulmányát összeállító, Povondra úr dokumentumait értékelő narrátorral azonosítható. Ez a narrátor a *Függelék* végén hosszan idéz egy fiktív tudományos leírásból, azonban az állatok megismerhetőségének és viselkedésük emberi értelmezésének módszertanával kapcsolatban nem vetődik fel benne semmilyen kétely (Čapek 1956, 135–137). Hasonló ehhez a második könyv narrátorának megjegyzése a szalamandrák nyelvelsajátításáról is. Leírása szerint a szalamandrák nem képesek az én és a mi személyes névmások megkülönböztetésére.

Ezek a természettudományos tényként közölt jellemzők szembeállíthatók az individuumból ábrázolt szalamandrákkal, mint a tudós Charles Mercier vagy a ravasz Toby, aki nem akart dolgozni. A regény kollázs-felépítéséből adódóan a korlátozott mértékben egyénként érzékelt szalamandrák és a kollektív szalamandra-felfogás egymás mellett vannak jelen. A két viszonyulás együttes megjelenése a szöveg ironikus működésmódjának alapja. Az emberi szereplők által egyénként és így az emberhez hasonló státuszuként színre lépő szalamandrák mellett végbemenő tudományos és gazdasági gyakorlat kölcsönösen ironikus megvilágításba állítják egymást. A tudo-

¹⁷ Uo. 107.

¹⁸ Uo. 109.

mány objektivitása hiteltelenné válik a figyelembe nem vett jelenségek mellett, a világgazdaság kizsákmányoló hozzáállása éles kritika tárgya. Ugyanakkor az emancipatorikus törekvések vezéralakjai, például a szalamandraiskolákat alapító Mme Louise Zimmermann, a regényvilágban fennálló gazdasági-társadalmi viszonyok figyelmen kívül hagyása miatt válnak ironia tárgyává. Az ironikus olvasat azért léphet működésbe, mert a Zimmermann-iskolák tanterve egyáltalán nem reflektál a szalamandrák érdeklődési köreire: a kultúra gyümölcseit kívánja megosztani a szalamandrákkal, akik ezek iránt teljesen közönyösek. A narrátor azonban közvetlenül nem reflektál erre az ellentmondásra. Az elbeszélő elsősorban a tanárnő lelkesedését, fáradhatatlan munkálkodását mutatja be ironikusan (Čapek 1956, 178–181).

A szalamandrák megszólalásának kérdésköre nem korlátozódik pusztán a nyelvelsajátítására, hiszen az emberi diskurzusokba való belépésre nem garancia a nyelvhasználat. Az emberi tudományos közösség hosszú ideig nem ismeri el a szalamandratudósokat, a szalamandrák nagy tömege pedig meg sem próbál párbeszédbe elegendni az emberiséggel. Az alárendelt helyzetre hallgatással és egy tenger alatti párhuzamos világ kiépítésével reagálnak. A regényben a szó nélküliségre az emberi szereplők többsége mindvégig megfosztottságként tekint. A szavak megformálására képes állapotot nem tekintik hiánytalanul megszólalásra képesnek, valamilyen deficitet regisztrálnak, hogy az ember-állat határvonalat fenntartsák.

A határ megalapozhatósága ember és állat között

A regény folyamán az ember és állat elkülönítésére használt jellemzők sorával fokozatosan egyre több szalamandra is rendelkezik, ezáltal az emberi szereplők figyelmét ráirányítva arra a kérdésre, vajon állat-e a szalamandra, és mitől ember az ember.

A számos, hagyományosan embereknek tulajdonított jellemző felfedezése a szalamandrákban a Matthew Calarco által is bemutatott emancipatorikus törekvések felindüléséhez vezet az elbeszélés folyamán. Így merül fel egy sor jog, melyekre a szalamandrák számot tarthatnak. A szabadságjogok, az állampolgárság, a neveléshez való jog, a munkavállalók védelme a munkajogon keresztül mind olyan területek, melyeknek szalamandrákra való kiterjesztéséért küzd az emberi szereplők egy része. Ezeknek a jogoknak a fokozatos biztosítása egyben a szalamandrák egyre kevésbé állati státuszának előmozdítja is. Vagyis amellet, hogy bizonyos képességekből fakadóan egy identitásalapú ember-állat elkülönítés előfeltevésével ezek a jogok ki kell, hogy terjedjenek a szalamandrákra, a jogok biztosítása maga is olyan helyzeteket teremt, olyan jellegzetességek kibontakozását, megnyilvánulását segíti, melyek a további emancipáció alapját képező érvekké válhatnak.

A felegyenesedett testtartás megjelenik egy objektív igénnyel fellépő természetudományos leírásban, ahol először parti lábnyomokból, pontosabban a mellső lábnyomok hiányából következtetnek a kutatók a felegyenesedésre (Čapek 1956, 81). Ezt a következtetést nem kíséri semmilyen további kommentár. A laikus szereplők is gyakran említik leírásaikban a felegyenesedett testtartást a szárazföldön mozgó szalamandrákkal kapcsolatban, de nem közvetlenül ehhez a jelenséghez kapcsolják a sza-

lamandrák emberhez hasonlóságát.¹⁹ Ez inkább a kezükkel, kiadott hangjukkal kapcsolatban kerül hangsúlyozásra.

A felegyenesedés azonban összefügghet egy másik tulajdonsággal, az eszközhasználattal. Van Toch kapitány így írja le az első kagylónyitást: „[n]éhányan meg is próbálták a kagylót felnyitni egy másik üres kagylóval, amelyet a földről szedtek fel. Ez mégiscsak különösnek tűnt fel előttem. Egy állat sem tud szerszámokkal bánni, ez így van, az állat, az csak őstermészet. Igaz, hogy Buitenzorgban láttam egy majmot, amely késsel kinyitott egy konzervdobozt, de a majom már nem igazi állat, uram” (Čapek 1956, 38).²⁰ Ebben a leírásban fontos, hogy az eszközhasználat esetében felmerülő kivétel, a majom, nem szolgál az előfeltevés megkérdőjelezésének alapjául. Az emlős, esetleg főemlős viselkedését a szereplő kivételesnek tekinti, nem olyasminnek, ami megingathatja az eszközhasználat eredendő emberi jellegét. A szalamandrák azonban alkalmasnak tűnnek arra, hogy cselekedeteiken keresztül kérdéseket vessenek fel az ember meghatározásával kapcsolatban.

Az eszközhasználat speciális esete a fegyveres vadászat, ölés és önvédelem, ebben az esetben cápák késsel vagy szigonnyal történő elpusztítása. Amikor Sargeant megöli az első cápáját, egy szigonyt kap a kapitánytól. Az átadást ezekkel a szavakkal kíséri a kapitány: „be a man, Sargeant, mutasd meg a tapaboyoknak, hogy ti is tudtok védekezni” (Čapek 1956, 43). Az ajándék, egy szigony, átadása felavatási ceremóniává válik, a hétköznapi angol szófordulat szó szerinti jelentése hangsúlyossá válik, amikor az állatból vadász lesz. A vadászat szerepe a gyarmati viszonyrendszer összefüggésében is jelentős. Robinson Crusoe számára az első elejtett vadak a sziget birtokbavételének jelentős állomásai. A fegyvertelenség félelemmel tölti el, és honfoglalása egyik lényeges állomása, amikor elsüti a puskáját: „[a]zt hiszem, most dördült el az első puskalövés ezen a szigeten a világ kezdete óta.”²¹ Crusoe-hoz hasonlóan a szalamandrák is vadászattal, a cápák megölésével válnak a sekély vizek uraivá, ezt pedig az emberektől kapott eszközök teszik lehetővé.

Az állatok és emberek közti határvonal megrajzolásának hagyományosan kiemelt kritériuma az intelligencia, az értelmi képességek. Brehm az emlősök általános bemutatása keretében jelenti ki, hogy az ember rendszertani besorolása nem támaszthatja alá az emlősök értelmességét (más rendszertani osztályokat nem vizsgál): „[m]int-hogy az ember testileg az emlősállatok közé tartozik, némelyek ezeket a szellemi tevékenységek szempontjából is az ember közelébe és melléje állították, jóllehet ez a felfogás az elfogulatlan megfigyelés és a tudományos kritika előtt nem állhat meg. Ezzel a felfogással gyökeresen végezni kell.”²² Wundttal egyetértésben az egyszerű asszociációkat tekinti az állati szellemi élet alapjának. Brehm szerint ezek a képzettársítások nem az ok-okozati összefüggések felismeréséből jönnek létre, így nem tekinthetők az emberi intelligenciához hasonló szintű jelenségnek.²³

¹⁹ Lásd például van Toch kapitány leírását (Čapek, 1956, 36–37) vagy a matrózok beszélgetését (Čapek, 1956, 50).

²⁰ A cseh szövegben nem őstermészet szerepel, a vonatkozó helyen ez áll: „zvíře, to je halt jenom příroda” (Čapek 1936, 52). A ‘csak természet’ kifejezés az emberhez képest hiányosságként tünteti fel az állati, illetve természet meghatározta viselkedést.

²¹ Daniel Defoe: *Robinson Crusoe*, Európa, Budapest, 1999, 54–55.

²² Alfred Brehm: *Az állatok világa*, 1. kötet, Christen és társa, Budapest, é. n., 102.

²³ Uo. 103.

Az értelem jelei a szalamandrák viselkedésében a regény kezdetétől fogva nyugtalanítják az emberi szereplőket. Az eszközhasználat hasznosságának, célszerűségének belátásától kezdve számos olyan megnyilvánulásukat regisztrálják az emberek, melyek az intelligencia körébe sorolhatók: mérnöki tervezőmunkájuk, beszédük, öntudatuk, önreflexiójuk. Építményeiket és az építés iránti fogékonyságukat a többi szereplő természetes adottságként tartja számon, míg a beszéd az emberekkel való találkozások során alakul ki. Az egyes szalamandrák öntudata szoros összefüggésben jelenik meg névhasználatukkal.

Azok a szövegrészek, melyek a szalamandrák természetes műszaki adottságait állítják párhuzamba az emberek víz alatti építményeivel és tervező tevékenységével, felvetik annak a kérdését, vajon az értelmi képességek alapján meghúzott határvonal ember és állat között eleve adott, vagy csak emberi konstrukció. Hiszen ha egy ilyen összetettségében nagyra értékelt tervező tevékenység természetes adottság, akkor hagyományosan az emberi értelem körébe sorolt képesség figyelhető meg az állatok viselkedésében. Ez az elem a *Harc a szalamandrákkal* történetében rokon azokkal az etológiai megfigyelésekkel, melyek alapján az animal studies művelői érvelnek a választóvonal átjárhatósága mellett.²⁴

A szalamandrák nyelvi képességei eleinte szenzációként hatnak, majd politikai kérdéseket vetnek fel, a gyakorlatban végül a munkahelyük szerinti nemzeti nyelvet tanítják nekik. Azonban az ember-szereplőkre jellemző, hogy valamifajta emberi kulturális ideált igyekeznek a szalamandráknak átadni, így a Zimmermann-iskolákban Corneille nyelvét tanítják, Curtius Vergilius latinját javasolja a *Janua linguarum aperta* című írásában (Čapek 1956, 182). Ez a cím Jan Amos Komenský *Janua linguarum reserata*-jára utal, mely első, 1631-es megjelenése után széles körben elterjedt tankönyvvé vált. Komenský a nyelvtanulás mellett a nyelven keresztül bemutatott világra vonatkozó praktikus, életszerű tudást is nagyon fontosnak tartotta,²⁵ vagyis a Curtius-féle nyelvtanulási javaslat gyakorlatiatlan volta ellentmondásban áll a cím képviselte pedagógiai hagyománnyal. A szalamandrák oktatásában a regényben ez a gyakorlatias tendencia válik központivá, szemben Zimmermann és Curtius elképzeléseivel. Legtöbbjük valamilyen kikötőkben használt pidzsin vagy egyszerűsített angol nyelven beszél.

A farkos kétéltűek lélektani tanulmányozásáról szóló beszámoló tanúsága szerint a laikus közvélemény érdeklődése a szalamandrák értelmi és érzelmi élete iránt nem összeegyeztethető a tudományos közösség felfogásában lelki életként definiált idegi folyamatokkal (Čapek 1956, 169–170). A szalamandrák széleskörű elterjedésétől kezdve folyamatosan tematizált kérdésre, hogy vajon értelmi képességeik alapján nem lenne-e szükséges az emberekkel egyenrangúnak tekinteni őket, egyre többféle válasz érkezik. Az emancipatorikus törekvésen keresztül az emberek igyekeznek jogokat, lehetőségeket biztosítani az állatok számára, azonban úgy tűnik, valódi megoldás nem születik a szalamandrák helyzetének rendezésére. A szalamandrák oktatását kezdeményező Louise Zimmermann beszédében elhangzik a figyelmeztetés: „[n]em élvezhetjük nyugodtan sem a civilizáció ajándékait, sem a kultúra gyümölcseit akkor, ha boldogtalan és elnyomott lények milliói vesznek körül bennünket, akiket mesterségesen állati sorban tartunk” (Čapek 1956, 178–179). Azonban az oktatás

²⁴ Mathew Calarco: *Thinking Through Animals*, pdf.

²⁵ Bakos József: *Comenius tankönyvei II. A Janua*, in *Az Egri Tanárképző Főiskola tudományos közleményei = Acta Academiae Paedagogicae Agriensis* 2 (1964), 174–175.

megszervezése, a nyelvtanulás propagálása ellenére a széles körben elterjedt nézetek nem változnak, a szalamandrákat az emberek többsége alsóbbrendűnek tekinti.

Tömör formában jut a hozzáállás kettőssége kifejezésre a Daily Star körkérdésében: „[v]an-e a szalamandrának lelkük?” (Čapek 1956, 176–178)? A lélek számtalan különböző meghatározása a hozzászólók részéről tulajdonképpen az ember azon meghatározó képességeinek felsorolása, melyek elválasztják az állattól. Tony Weissmüller válasza a gyakorlatias megközelítés példája, hiszen nem foglalkozik az akár jogi következményeket is kiváltó elvi kérdéssel, pusztán egy olyan képességükkel, amiről nehezen tehető fel, hogy köze lenne a lélekhez. A lélek és az értelem témakörében is felmerül az ember-állat határ emberi irányból történő leépítése. A G. B. Shaw néven szereplő hozzászóló szerint az embereknek sincs lelkük, míg a tudományra vonatkozó szatirikus megjegyzés szerint: „[h]a a szalamandrának, mondjuk, nem is voltak önálló gondolataik, attól még saját tudománnyal rendelkezhetnek” (Čapek 1956, 218). A narrátornak az emberi tudományt karikírozó megjegyzése foglalja egy csoportba az embereket és a szalamandrákat.

A szalamandrák érzelmi életéről, művészi tevékenységéről csak mint hiányról tudósítanak a regénybeli jellemzések. Az állatvédő szervezetek nyomására válik előírássá, hogy egy káplánnak kell szolgálatot teljesítenie a szalamandraszállító hajókon. Az emberek között terjed el az orgiasztikus szalamandra-kultusz. Azonban a szalamandrák körében elterjedt kultuszról csak részleges információk állnak rendelkezésre. Bálványaik emberi gép- és fegyvergyárakban készülnek (az Armstrong név feltehetőleg a Vickers-Armstrong angol katonai gépgyárra utal; a Krupp cég volt az első, ahol acélagyút készítettek.) A bálvány neve Moloch, a Bibliában a föníciai főisten neve, akinek gyermekáldozatokat is bemutatnak. Tehát vallásuk elemeit az emberi kultúrából örökölték vagy választották, az emberi kultúrával és civilizációval való érintkezés nagy hatással volt a kialakuló gyakorlata.

A vallásossággal kapcsolatos leírásokból is kiténik, hogy a szalamandrák hagyományosan emberinek tartott képességeket, szokásokat vesznek fel az emberekkel való szoros együttműködés hatására, másrészt azonban ez a kapcsolat az emberek szokásait, kultúráját is átformálja. A határ, amit a regényben a tengerparton felhúzott deszkapalánk tesz érzékelhetővé, a montázselemek keresztül hol eltörlnödni látszik, hol újra létrejön. Elsősorban az emberi szereplők gyakorlata, nem a határról folytatott vita határozza meg emberek és állatok egymáshoz képest elfoglalt helyét. Az egyenjogúságot célzó törekvések számos esetben a meglévő hatalmi berendezkedés konzerválásában játszanak szerepet (például a szalamandrák számára kirendelt hajókáplánok, akik az emberek tiszteletére oktatják őket), a szalamandrákat és embereket egységes tömegként kezelő megszólítások, missziós prédikációk nem veszik figyelembe a meglévő különbségeket, így feltehetőleg nem szólítják meg a szalamandrákat. A hatalmi struktúra és a szalamandrák emberekhez hasonló képességeinek ellentmondását figyelmen kívül hagyó emberi és politikai gyakorlat pedig végül elkerülhetetlenné teszi az erőviszonyok átrendeződését.

Állatok gyarmati hatalmi viszonyrendszerben

A posztkoloniális és az állatokra vonatkozó kérdésfeltevések számos hasonló fogalom vizsgálatát követelik meg, így például az ember, a természetes vagy a kulturális fogalmáét. Az evolúcióelmélet létrejötte szoros kapcsolatban állt a gyarmatbirodalom

nyújtotta lehetőségekkel, míg a társadalomelméletekben alkalmazott darwinizmus a gyarmatosító ideológia egyik forrásává vált. Philip Armstrong a két kutatási terület legfontosabb közös feladatának a 'másik' kisajátítás nélküli értelmezésének lehetővé tételét tekinti.²⁶ Čapek regényében az állat-ember viszony a szalamandrák gyarmati eredetén keresztül tematikusan is szorosan kapcsolódik a koloniális diskurzus kritikájához.

Čapek regényében az emberfogalom határai az állatok kérdésköre mellett a gyarmati hatalmi viszonyok mentén is felmerülnek, az ember-állat viszony hatalmi differenciái párhuzamba állíthatók a gyarmatbirodalmi működéssel. A gyarmatbirodalom gazdasági berendezkedése mellett a gyarmati színtereken zajló párbeszédnek kapcsán a gyarmati világ emberképe, emberdefiníciójának határai is felsejlenek. Van Toch kapitány a kubu-portugál keverék ügynököt csak fenntartásokkal nevezi embernek. A keverék kifejezés használata a félvérrel (csehül a kříženec a mísenecel) szemben szintén a nem emberi, hanem ebben az esetben éppen az állati kategóriába helyezi az ügynököt. A sziget helyi lakosai, a batakok a kapitány nézőpontjából még ennyire sem tekinthetők embernek. A későbbi fejezetekben az derül ki róluk, hogy kevésbé tisztességesen üzletelnek, mint a szalamandrák, az üzleti megbízhatóság az európai bankárokkal szemben is inkább a szalamandrákra jellemző (Čapek 1936, 60).

Az alá- és fölérendelt csoportok elkülöníthetősége identitáspozíciók felkínálásán keresztül valósul meg úgy a gyarmati viszonyok közt, mint a *Harc a szalamandrákkal* emberei és állatai esetében. Homi Bhabha a mimikri fogalmával írja le azt a kapcsolatot és hatásmechanizmust, ami a gyarmatosító és a gyarmatosított identitása között jön létre. A gyarmati mimikri esetében a gyarmatosítóhoz hasonló jellemzők az oktatás és a munkaerőpiac segítségével válnak a gyarmatosított identitásának részévé. A gyarmatosító olyan identitáspozíciókat kínál fel a gyarmati alattvalók számára, melyek hasonlítanak az anyaországi állampolgárok identitáspozícióira. Ennek a hasonlóságnak köszönhetően áll be törés a gyarmatosított identitásában, hasonlít a fehérekhez, „de nem teljesen.”²⁷ A mimikri terminus rámutat arra, hogy ez a törés elkerülhetetlen, hiszen a hasonlóságban mindig felismerhető és megőrzött különbségek teszik lehetővé a mimikri mimikriként történő felismerését. Ez a törés azonban azt eredményezi, hogy amikor az anyaországi identitás kapcsolatba kerül a gyarmatosítóval, saját identitásának stabilitása, állandósága is megkérdőjeleződik. Így a gyarmati tapasztalat a hatalom birtokosai számára is megszünteti az identitás állandóságát.

Amikor van Toch kapitány 'dam'-ként azonosítja a szalamandrák építményeit, ilyen identitáspozíció felkínálása történik. A jövőbeli befektetőjével, G. H. Bondyval folytatott beszélgetés folyamán a vízügyi szakkifejezéseket a kapitány angolul használja, majd Bondy adja meg a narráció nyelvén a fordítást. E nyelvi segítség ellenére van Toch visszatér a 'dam' (gát) szó használatához, majd párhuzamba állítja a szalamandrákat az amszterdami vízügyi mérnökökkel. A városnévben szereplő 'dam'-en keresztül pedig a saját élhető életterüket kialakító szalamandrák mellett az emberek is éppen ebben a helyzetben mutatkoznak meg – az anyaországi főváros nevének keresztül.²⁸ A szalamandrák építőtevékenységének hasonlósága rámutat az emberi, itt

²⁶ Philip Armstrong: *The Postcolonial Animal*, in *Society & Animals* 2002/4, 4-7.

²⁷ Homi Bhabha: *The Location of Culture*, Routledge, London - New York, 1995, 86.

²⁸ „To oni si sami vymysleli, že tam udělají takový ten dam; ale já tě řeknu, že by žádne úředník nebo inženýr od Waterstaat v Amsterdam neudělal lepší plán na takové podvodní hráz.”

ezen felül a gyarmattartói identitáspozíció hasonló elemeire, a két csoport elkülönítése és hatalmi helyzetük különbsége ellenére.

Az első könyv negyedik fejezetében, Vantoch szalamandráról szóló beszámolója a naplójára támaszkodik, abból olvas fel részleteket Bondynak. Ezt a felolvasást részben az eseményekre, részben magára a lejegyzésre vonatkozó megjegyzésekkel kíséri. Az első alkalommal, amikor egy szalamandrát megnevez, magyarázatát adja annak, hogy miért adott nekik személyneveket: „különböző neveket kellett adnom, tudod, azért, hogy könyvet vezethessek róluk” (Čapek 1956, 41).²⁹ A szalamandrák felruházása emberi keresztnévvel az identitásuk alapvető alakítása. A gyarmati diskurzusban a gyarmatosított kezelhetővé tételének eszközeként alkalmazott identitáspozíció-felajánlás a regényben az ember-állat viszonyban lép működésbe. A szalamandrák környezetének azonosítása emberi építményekkel (város, gát) szintén hozzájárul egy új szalamandra-identitás megeremtéséhez.

A *Harc a szalamandrákkal* szövegében a mimikri működésbe lép akkor is, amikor a szalamandrák emberi neveket kapnak vagy vesznek fel. Az emberi diskurzusba (például a természettudományokéba) történő belépéshez eleinte szükséges embernek állcázni magukat, hiszen a tudományos közösség bojkottálja a szalamandra-tudósokat, de az ő munkáikat idéző humán kollégákat is. Később Charles Merciernek, a nizzai szalamandrának lehetősége nyílik díszelőadást tartani a Promenade des Anglais-n, de ő is igyekszik megfelelni az emberi konvencióknak és a pódiumra számára előkészített kádat szalamandraságára tett kínos utalásként éli meg.

A gyarmati hatalmi viszonyok közt működésbe lépő mimikri a gyarmatosítók egységes identitáskonceptióját is aláássa. A Čapek-regényben az emberi jellemzőket felvonultató szalamandrák ugyanígy hatnak az ember meghatározására, meghatározhatóságára. Az identitáshatár problematikusságának fel nem ismerése pedig nem csak az emberi szereplők identitásának, de létfeltételeinek elbizonytalanodásához, életterük felszámolásához is vezet.

Összegzés

A regényben poszthumanista tendenciák csak annyiban lelhetők fel, amennyiben a Másik egyenrangúként való felismerésének hiánya vezet az emberi civilizáció pusztulásához. Az utolsó fejezetben felcsillanó remény pusztán annyi, hogy az emberit követő szalamandra-civilizáció is hasonló hibába fog esni – a hatalmasok történelmét írja tovább. Így az állat a regény zárlatában már többszörös tükröződésben mesél az emberről és önpusztító hatalmi viszonyrendszeiről.

(Čapek 1936, 56) A magyar fordításban a 'dam' szó az angol helyett magyarul szerepel, így itt az identitások tükröződése nem működik a helynéven keresztül: „Ők maguk eszelték ki, hogy ott egy gátat építenek, de mondhatom neked, hogy egy amszterdami hivatalnok vagy mérnök sem tudott volna különbséget készíteni” (Čapek 1956, 42). Mivel a magyar fordításban a gát szó nem angolul, hanem magyarul szerepel, így itt a dam-Amsterdam párhuzam nem követhető.

²⁹ Csehül: „Já jim musel dát všelijaky jnama, víš? abych o jich mohl psát tu knihu” (Čapek 1936, 56). A magyar mondat inkább a feljegyzések vezetését hangsúlyozza, a dokumentáció funkciójú szöveg létrehozását, míg a cseh szövegben a könyv írása szélesebb jelentéskört fed le, többféle műfaj lehetőségét hagyja meg.

A regény az emberek és állatok identitásalapú elkülönítését lépten-nyomon játékkba hozza. Nem állatjogi ankétot olvasunk, azonban a határok meghúzatósága az állatok példáján keresztül kérdőjeleződik meg a szövegben. A meghatározó jegyek alapján történő elkülönítés bizonytalanságai, visszásságai és párbeszédet ellehetetlenítő struktúrája teszi lehetővé, hogy a regényt általában a szűk és fixált értelmezések, mozdíthatatlan határok kritikájaként olvassuk.

